

К. О. Баханов (Бердянськ)

Лабораторно-практичні роботи з історії в середній школі

Стаття присвячена одній з найважливіших проблем — підвищенню пізнавальної самостійності учнів у процесі навчання в середній школі. У ній доводиться правомочність організації лабораторно-практичних робіт на уроках історії. На конкретних прикладах курсів історії СРСР і УРСР розглядаються основні види цих робіт, специфіка їх проведення.

У період перебудови всіх сфер життя країни складні проблеми стоять і перед радянською школою. Серед завдань, які повинен вирішувати вчитель історії, особливе значення має формування в учнів високих морально-політичних якостей, працелюбства, творчого мислення, виховання у них активності тощо.

Сучасному суспільству необхідно, щоб молодь якомога раніше здобувала самостійність, максимально розкривала свої здібності й реалізовувала свою життєву мету, була краще підготовленою до того, щоб своєчасно брати на себе економічну, політичну та моральну відповідальність за долю країни.

Вирішення цієї проблеми покладається на школу, що є основною ланкою у процесі виховання підростаючого покоління. Вона покликана поряд з іншими завданнями розвивати в учнів самостійність у пізнавальній діяльності, формувати в них науковий метод пізнання суспільних явищ, а також навчити юнаків та дівчат використовувати свої знання на практиці.

Основним засобом досягнення цієї мети є організація самостійної роботи на уроці. Важливими видами її є: робота з підручником і додатковою (навчальною та науково-популярною) літературою; лабораторні й практичні роботи; аналітично-обчислювальні; графічні; проектно-конструкторські; роботи по класифікації та систематизації; застосування знань учнів¹.

Одне з провідних місць у наведеній класифікації належить лабораторним і практичним роботам. Саме про них та про їх значення в ході вивчення історії й піде мова нижче.

Насамперед логічно виникає запитання: чи сумісні поняття «лабораторна робота» і «гуманітарні науки або історія зокрема»?

У «Педагогічній енциклопедії» зазначається: «Лабораторні роботи чи лабораторні заняття в загальноосвітній школі — один з видів самостійної роботи учнів, що проводиться за завданням учителя з використанням учбових приладів, інструментів, матеріалів, установок та інших технічних засобів². Отже, лабораторна робота є одним з основних методів дослідження у галузі природознавчих наук. Недоліком даного визначення є відсутність характеристики особливостей самостійної діяльності учнів.

Цю прогалину певною мірою заповнює формулювання В. Ф. Паламарчук, яка визначає лабораторну роботу як «засіб набуття нових

¹ Кова А. В., Вологодская З. А. Самостоятельная работа учащихся по физике в средней школе.— М., 1981.— С. 10.

² Педагогическая энциклопедия.— М., 1965.— Т. 2.— С. 377.

знань, джерело одержання фактів, на основі яких розкриваються важливі закономірності»³.

Таким чином, завдання лабораторної роботи — на основі ґрунтовного аналізу конкретного факту дійти загального висновку. На відміну від лабораторних «практичні роботи розраховані на використання комплексу знань і навиків у ситуаціях, наближених до життєвих»⁴. На практиці часто вивчення конкретної події поєднується із залученням знань, одержаних раніше. Це робить дану роботу лабораторно-практичною.

Звичайно, ми не можемо повторити ту чи іншу подію, неможливо заново простежити те чи інше явище. Однак історична наука володіє великою кількістю першоджерел, узагальнюючими статистичними даними, аналіз яких дає можливість вивчити цю подію або явище.

Лабораторно-практична робота з історії — це засіб набуття знань з джерел, статистичних даних з метою на конкретних фактах розкрити закономірності розвитку суспільства.

В чому ж перевага цієї роботи перед іншими формами і методами навчання?

По-перше, знання, набуті самостійно й усвідомлені у процесі аналітичної роботи, є більш міцними та глибокими.

По-друге, підхід до вивчення програмного матеріалу нестандартними засобами робить сам процес навчання більш цікавим і посилює тим самим пізнавальну активність учнів.

По-третє, цей вид роботи дає можливість розвивати практичні вміння й навички, що має велике значення в підготовці учнів до продовження освіти після закінчення школи, а також до самостійної трудової діяльності.

По-четверте, проведення практичних робіт сприяє вихованню в учнів таких важливих рис особистості, як воля, самостійність, пізнавальна активність, активна життєва позиція тощо.

Разом з тим необхідно відзначити і ряд можливих мінусів цих робіт, які слід враховувати, щоб уникнути їх. Це, по-перше, однобічність ряду історичних джерел, що становлять основу практичної роботи (статистичні дані, історичні карти та ін.); по-друге, недостатність такого джерела для формування цілісного уявлення про процес або явище і завершення роботи на рівні припущення гіпотези.

Ці мінуси вчитель має враховувати. Він не повинен переривати роботу учнів на висловлюванні припущення, а підштовхувати їх до того, щоб з допомогою довідкової літератури вони знайшли його підтвердження чи спростування. Це дасть можливість не лише оцінити обґрунтування висунутої гіпотези, а й аргументи, що підтверджують її. Причому не виключаються варіанти, коли гіпотеза висувається учнем у класі, а вдома під час повторного опрацювання матеріалу з допомогою підручника він шукає їй підтвердження.

Сама ж структура практичної роботи з історії складається з таких основних етапів: 1) сприйняття учнями її мети; 2) пошук в історичних джерелах необхідних даних для розв'язання поставленої проблеми; 3) систематизація та узагальнення даних і на основі цього; 4) висування гіпотези; 5) пошук доказів (можливий домашній варіант).

Оскільки узагальнюючих публікацій по проведенню практичних робіт з історії немає, то вчитель сам має складати план цієї роботи, використовуючи при цьому підручники, статистичні дані й факти, взяті з хрестоматій та історичної літератури.

Виходячи з можливостей школярів, можна визначити такі види практичних робіт: аналіз писемних джерел (літописних повідомлень, законодавчих актів тощо), статистичних даних; робота з історичними

³ Дидактика современной школы: Пособие для учителей.— Киев, 1987.— С. 195.

⁴ Там же.— С. 197.

картами; аналіз речових (фотографії, муляжі й ін.) та усних джерел; робота з матеріалами періодичної преси.

Час проведення практичних робіт може бути різним — від 15 хвилин до цілого уроку, а то й спарених уроків. Проведення їх можна починати з 6-го класу.

Існують різні форми проведення практичної роботи. Найпоширенішою з них є аналіз писемних джерел. Він вимагає від учителя додаткових зусиль. Крім підготовки учнів до дотримання загальних правил вищезазначеного аналізу⁵, педагогу часто доводиться виключати з джерела зайву інформацію. Це особливо важливо для учнів 7—9 класів, яким складно сприймати джерела XVI—XIX ст. Необхідно бути уважним до основного змісту останніх і по можливості уникати зайвих їх скорочень.

Розглянемо цей вид практичних занять на прикладі уроку у 8-му класі при вивченні нового матеріалу по темі «Народні повстання».

Мета роботи: показати антифеодальний характер повстань у Київській Русі, розкрити їх причини, розвивати в учнів уміння самостійно вивчати матеріал на основі історичного документа, орієнтуючись на поставлені запитання.

Хід роботи: прочитавши уривки з руських літописів, визначити причини, які викликали повстання, та їх результати. Свої висновки записати за такою формою (рік, місто, причини, результати).

Учні отримують картки з уривками з «Повісті минулих літ», де йдеться про збір полуддя князем Ігорем і повстання древлян в Іскоростені у 945 р.⁶, з «Лаврентіївського літопису» — про повстання в Суздалі у 1024 р. й придушення його Ярославом Мудрим⁷, з «Повісті минулих літ» — про битву на річці Альті та повстання в Києві проти правління Ізяслава у 1065 р.⁸, з «Печерського патерика», де характеризується правління Святослава Ізяславовича, і «Збірника XII ст. Московського Успенського собору» — про події 1113 р. в Києві⁹.

Тексти літописних уривків можна роздати учням. Краще, коли вони мають текст перед очима й стежать за читанням учителя. Необхідно при цьому пояснити їм деякі слова, наприклад, «волхви», «крамола» та ін.

Після заповнення таблиці педагог пропонує учням подумати, що спільного між вищеподаними повстаннями? Проти чого вони були спрямовані? Відповіді на ці запитання школярі мають записати у висновках.

Цей вид лабораторно-практичних робіт можна використати у 9—10 класах під час вивчення суспільно-політичних рухів, порівняння різних точок зору з актуальних питань історичного розвитку, пов'язаних з набуттям тих умінь і навиків, які так важливі нині в умовах плюралізму думок, альтернативності програм на фоні загального зростання громадянської активності. Для прикладу наведемо практичну роботу з історії УРСР «Суспільно-політичний рух на Україні» (середина XIX ст.). На її проведення відводиться 15—20 хвилин. Учитель знайомить учнів з історією створення Кирило-Мефодіївського товариства, з діяльністю його окремих членів.

Мета роботи: розвинути в учнів уміння самостійно аналізувати історичні джерела, давати на основі цього порівняльну характеристику поглядів політичних діячів.

⁵ Источниковедение истории СССР.— М., 1981.— С. 18—23.

⁶ Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г.: Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности № 2108 «История».— М., 1987.— С. 26; Изборник Повести Древней Руси.— М., 1986.— С. 29, 30; Повесть минулих літ.— К., 1982.— С. 38—40.

⁷ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв.— М., 1955.— С. 73.

⁸ Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г.— С. 66—67.

⁹ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 134, 138—139.

Учням роздаються картки з уривками з віршів Т. Г. Шевченка («Єретик» від слів «Щоб усі слов'яни стали добрими братами...», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні, і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.) від слів «Подивіться на рай тихий...»; «Заповіт» (1845 р.) від слів «Похойайте та вставайте...»; «Я не нездужаю, нівроку» (1858 р.) від слів «Не жди сподіваної волі...») й уривок з автобіографії М. І. Костомарова від слів «Ми не могли уявити собі у докладності образу, в якому мала явитися наша уявлена федеративна держава»¹⁰.

Сильнішим учням пропонується більш складний для сприйняття уривок з програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства — «Закону божого», складеного М. І. Костомаровим спільно з М. І. Гулаком і В. М. Білозерським. У ньому зазначається: «Україна пристала до Московщини і з'єдналася з нею як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським нероздільно та незмісимо, як колись з'єднуються між собою всі народи слов'янські... Але незабаром побачила Україна, що вона попалася в неволю... І Слов'янщина, хоч потерпіла й терпить неволю, але не сама створила неволю, бо цар та дворянство не слов'янського духу винаходу, а німецького і татарського...»¹¹.

Слабші учні оформляють роботу у вигляді порівняльної таблиці за планом, запропонованим учителем.

Наступний вид практичної роботи присвячений аналізу статистичних даних. Ця форма розвиває в учнів вміння і навички використання останніх під час вивчення історичних подій. Розглянемо, як проводиться урок у 10 класі по темі «Третьочервнева монархія». Учням роздаються наведені нижче таблиці й дається завдання: проаналізувати виборчі закони від 11 грудня 1905 р. і 3 червня 1907 р., а також соціальний склад депутатів II та III державних дум.

Виходячи із статистичних даних, спробуємо визначити:

1. В який бік змінився соціальний склад депутатів Державної думи? Уявіть її можливу політику.

2. Чим викликані зміни у виборчому законі?

3. Що, на вашу думку, означає термін «третьочервнева монархія»?

4. Які зміни відбулися у складі депутатів від українських губерній до III Державної думи порівняно з II.

Зробіть загальний висновок згідно з поставленою метою.

Практична робота по аналізу історичної карти, по суті, є роботою з особливою формою передачі статистичної інформації. Разом з тим, до цифрових даних тут приєднується ще й просторова характеристика. За багатьма картами підручника можна скласти план проведення практичної роботи. Наведемо приклад.

10-й клас. Історія СРСР.

Тема: «Спад революції».

Мета роботи: визначити особливості розвитку першої російської революції у 1906—1907 рр. (якісно, кількісно і територіально), розви-

Таблиця 1
Розподіл голосів між класами за виборчими законами від 11 грудня 1905 р. та від 3 червня 1907 р.*

Один голос поміщика прирівнювався до такого числа голосів		
	Закон 11 грудня 1905 р.	Закон 3 червня 1907 р.
Буржуазія	3	4
Селяни	15	260
Робітники	45	543

* История СССР (XIX — начало XX вв.): Учебник. — М., 1981. — С. 319.

¹⁰ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1989. — С. 474, 475.

¹¹ Зайончковский Т. А. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959. — С. 158, 159.

вати вміння в учнів користуватися картою та одержаними статистичними даними під час аналізу історичних процесів.

Хід роботи: відкриємо карту № 1 Атласу, відділимо на ній центр від національних окраїн. Для цього олівцем проведемо лінію через міста Виборг, Нарву, Псков, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Воронеж, Новочеркаськ, Ростов-на-Дону, Сочі, Грозний і далі Краснодарськ — озеро Балхаш.

Таблиця 2

Склад депутатів II і III державних дум за партійною ознакою**

	II Дума		III Дума	
		від України		від України
Всього депутатів	518	102	442	111
Основні партії:				
чорносотенці	54	40	144	26
октябристи	—	—	148	41
кадети	73	13	54	5
Народницькі партії	157	21	14	3
Соціал-демократи	65	11	19	2

** История Украинской ССР. — Киев, 1983. — Т. 5. — С. 166, 177.

Підрахуйте на карті кількість певних умовних позначень, заповніть таблицю (оскільки це робота чисто механічна, не слід учнів нею сильно завантажувати; логічно дати кожний вид підрахунків на групу учнів, частіше по варіантах).

Після підрахування таблиця має такий вигляд:

Таблиця 3

Розвиток революції 1905—1907 рр. у Росії

Форми революційної боротьби	Центр	Національні окраїни	Разом
1. Страйки і демонстрації робітників у 1905 р., у тому числі:			
а) загальний страйк	43	48	91
б) збройне повстання	36	44	80
	9	11	20
2. Страйки і демонстрації робітників у 1906—1907 рр.	28	36	64
3. Виступи в армії і на флоті:			
а) 1905 р.	12	25	37
б) 1906—1907 рр.	11	17	28

Проаналізуйте таблицю й зробіть висновки про зміни у розвитку революції відповідно до поставленої мети.

Найбільш цікавий вид практичної роботи — це самостійний аналіз речових джерел. Вона вимагає ретельної підготовки учителя. Адже необхідно забезпечити якщо не кожного учня, то хоча б групу їх макетами, муляжами, малюнками чи фотографіями речових джерел (знаряддя праці, предметів побуту, архітектурних пам'яток, репродукцій картин та інших творів мистецтва). Саме наявність цих предметів робить роботу особливо цікавою. Проте часто вчителю доводиться обмежуватися описом джерел, а то й просто їх переліком.

Наведемо приклад проведення такої практичної роботи на уроці (15 хвилин) у 8-му класі при вивченні теми «Стародавні поселення первісних людей на території сучасної України».

Мета роботи: з допомогою історичних джерел ознайомити учнів з конкретним періодом первіснообщинного ладу та на основі цього продовжити роботу над визначенням поняття «суспільний лад» (основні ознаки).

Для цього учням пропонуються картки (по варіантах) з описом первісних стоянок на території нашої країни. Наведемо один з варіантів. «В гроті Киїк-Коба (25 км від Сімферополя) у 1924 р. радянські археологи знайшли залишки вугілля, кремені, кістки вовка, оленів, антилоп, коней, зайців... Тут же були виявлені залишки чоловіка, жінки і дитини 5—7 років»¹².

Пропонуємо учням шляхи аналізу джерела. На основі перелічених вище даних зробіть висновок про: 1) рівень розвитку знарядь праці, 2) основні заняття людей, на основі чого визначити 3) тип господарства.

Одержаний висновок доповніть висновком про духовне життя людей Киїк-Коби. Після цього слід визначити, до якого періоду первіснообщинного ладу належить ця стоянка, і назвати його приблизні хронологічні рамки.

Практика свідчить, що основна маса учнів без особливих труднощів справляється з першими двома завданнями й трохи гірше — з третім. Тому для слабших школярів можна запропонувати ще раз переглянути в підручнику матеріал параграфа, де розкривається поняття «тип господарства». А питання про визначення приблизних хронологічних рамок учитель може розглядати з більш підготовленими учнями.

Практична робота з усними джерелами більш характерна для середньої ланки навчання. Методика її подібна до лабораторно-практичних робіт з писемними джерелами. Наприклад, під час вивчення у 8-му класі теми «Феодальна роздробленість на території нашої країни» на уроці, присвяченому Новгороду, з метою підкреслення економічної ролі цього великого торговельного центру учням можна запропонувати уривок з білини:

«Реки да озера к Нову-городу,
А мхи да болота к Белу-озеру,
Да чистое поле ко Пскову,
Темные леса Смоленские,
Широка мать Волга под Казань пошла,
Подале того и под Астрахань...
Из-под белого горячего из-под камешка
Выбегала мать Днепра — река
Да устьем впадала в море Черное...»¹³.

Після цього їм необхідно уважно розглянути на карті зазначені у білині географічні назви та визначити:

1. В чому була перевага Новгорода перед іншими містами? Яке його географічне становище?

2. Які торговельні шляхи проходять через Новгород?

3. Торівлі з якими країнами сприяє їх наявність?

4. Зробіть загальний висновок про економічну роль Новгорода.

Білини дають ряд можливостей для історичних досліджень¹⁴.

У курсі історії УРСР робота з усними джерелами може використовуватися при вивченні в 8-му класі теми: «Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі». Учням роздаються для аналізу уривки українських народних історичних пісень, наведених в «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького¹⁵. Ця робота проводиться на початку уроку й ставить за мету виявити пізнавальний інтерес в старшокласників до історії українських козаків.

¹² Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— Л., 1979.— С. 136—140.

¹³ История СССР с древнейших времен и до наших дней. Серия первая.— М., 1966.— Т. 1.— С. 629—630.

¹⁴ Мирзоев В. Г. Былины и летописи : Памятники русской исторической мысли.— М., 1978.— С. 17—116.

¹⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.— Т. 1.

Цей вид роботи можна також використати й у старших класах. Проте тут він повинен мати свою специфіку, оскільки робота проводиться з фонодокументами (а це в основному спогади). Під час роботи з останніми слід постійно враховувати наявність у них суб'єктивних оцінок подій.

І, нарешті, аналіз матеріалів періодичної преси. Він проводиться у старших класах (як правило, в 11 класі). Це пояснюється характером матеріалу, що вивчається, й рівнем підготовки учнів. Особливість такої роботи полягає в актуальності матеріалу, який може бути використаний під час написання статті у стінгазету, підготовки коментарів до політичного плаката, проведення політінформації чи виступу на конференції. Щоб робота мала дійсно практичний характер, публікації повинні добиратися такі, в яких немає готових оцінок та висновків, а містяться лише конкретні факти. Це в основному матеріали рубрик «З потоку новин» («Правда»), «Повідомлення з-за рубежу» («Известия»), «Останні телеграми з-за рубежу» («Труд») й ін.

Практична робота по аналізу матеріалів періодичної преси в силу того, що вона охоплює тільки конкретний момент у розвитку тієї чи іншої події, не може займати цілий урок, а є тільки його частиною. Тому доцільно проводити її групою учнів вдома чи на уроці з ознайомленням класу з її результатами. Практикувати це слід постійно, щоб кожний учень мав можливість попрацювати з періодичною пресою. Завдання для такої роботи можуть бути різні. Наприклад, на основі публікації газети «Правда» за січень 1990 р. охарактеризуйте обстановку в Афганістані та визначте шляхи її врегулювання.

Щоб робота була більш аргументованою, необхідно давати учням велику кількість матеріалів, тобто пресу за 3—4 місяці. Оцінки за це доцільно виставляти у журналі.

Останнім часом друкуються багато нових історичних джерел, пов'язаних з розширенням у нашій країні й республіці процесу гласності. Це дає вчителям змогу широко використовувати їх під час проведення практичних робіт у курсі вивчення історії. Проте обмеженість часу, зниження пізнавальної активності учнів при надмірному (понад 8—10 робіт на рік) захопленні педагогом самостійними заняттями вимагає ширшого використання групових та індивідуальних форм роботи, коли безпосередній аналіз джерел проводиться учнями вдома, а в класі заслуховуються основні моменти аналізу. Такий вид роботи є характерним для учнів старших класів, оскільки вміння самостійно аналізувати історичні джерела у них достатньою мірою вже сформувалося. Така робота може бути проведена в 10-му класі з курсу історії УРСР, наприклад, під час вивчення 4-го універсалу Центральної ради, документів про голод 1932—1933 рр. на Україні¹⁶ й т. п.

Практика проведення практичних робіт свідчить, що там, де вони проводяться систематично, учні краще використовують зміст карти під час аналізу причин і наслідків історичних подій, глибше дають характеристики різним фактам, явищам, відомим діячам, пам'яткам культури тощо.

Під час анкетування учнів та бесід з ними останні насамперед згадують ті теми, що вивчалися шляхом практичної роботи. Слід відзначити, що ці учні, як правило, виявляють більше самостійності, впевненості у власних силах, уміють відстоювати свою точку зору, творчо, нестандартно підходять до розв'язання складних завдань.

Багато з того, про що написано вище, може бути спірним, вимагає розвитку і дальшої розробки, але, безперечно, те, що нині викладання історії неможливе без розвитку практичного підходу до навчання.

¹⁶ 4 універсал Української Центральної ради // Літ. Україна.— 1990.— 5 лип.; Голод 1932—1933 годов на Украине. Свидетельствуют архивные документы // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 8.— С. 64—86.

В. О. Сухомлинський писав: «Не механічне заучування, не формальне запам'ятовування історичних дат, подій, а свідоме й ґрунтовне вивчення фактів минулого в їх системі, глибоке розуміння історичного процесу, його закономірностей, боротьби класів, долі народів, гострих проблем сучасності та свого обов'язку перед Вітчизною, перед трудящими — ось головні показники історичної освіченості»¹⁷.

Одержано 25.08.89.

Статья посвящена одной из важнейших проблем — повышению познавательной самостоятельности учащихся в процессе обучения в средней школе. В ней доказываются правомочность организации лабораторно-практических работ на уроках истории. На конкретных примерах курсов истории СССР и УССР рассматриваются основные виды этих работ, специфика их проведения.

¹⁷ Сухомлинский В. А. Об умственном воспитании.— Киев, 1983.— С. 5.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».